

**राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा आधारित
नेपालमा शिक्षा र समावेशिता तथा नेपालमा बालबालिकाको अवस्था विषयक
दुई ओटा विषयगत प्रतिवेदन सार्वजनिक सम्बन्धी प्रेस नोट**

१. राष्ट्रिय जनगणना २०७८:

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ नेपालको जनगणना शृङ्खलामा बाह्रौं र नेपालको संविधान बमोजिमको संघीय शासन प्रणालीपश्चात्को पहिलो जनगणना हो। नेपालमा जनगणना वि.सं. १९६८ बाट सुरु भई लगभग प्रत्येक दश वर्षको अन्तरालमा सञ्चालन हुँदै आएको छ। जनगणनामा देशको निर्धारित सिमानाभित्र निश्चित समयमा अक्सर बसोबास गरिरहेका व्यक्ति तथा परिवारहरूको जनसांख्यिक, सामाजिक तथा आर्थिक विवरणहरू व्यवस्थित रूपमा सङ्कलन, प्रशोधन तथा विश्लेषणमार्फत् सान्दर्भिक सूचक तथा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्ने गरिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा देशभित्र अक्सर बसोबास गर्ने हरेक व्यक्ति तथा परिवार कोही नछुट्ने र कोही नदोहोरिने सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुको साथै सबै व्यक्तिको पूर्ण सहभागिता होस् भनी जनगणनाको नारा "मेरो गणना- मेरो सहभागिता" राखी पारिवारिक तथा व्यक्तिगत विवरणहरू सङ्कलन गरिएको थियो।

जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाका तथ्याङ्कीय र विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनहरू क्रमैसँग विभिन्न चरणहरूमा प्रकाशन गर्ने कार्यक्रम भैरहेको छ। यस क्रममा हालसम्म ६० भन्दा बढी तथ्याङ्कीय प्रतिवेदन र विषयगत प्रतिवेदनहरू प्रकाशन भैसकेका छन् भने थप केही विषयगत प्रतिवेदनहरू निकट भविष्यमा नै प्रकाशन हुनेछन्।

२. आज सार्वजनिक गरिएका विषयगत प्रतिवेदनहरू:

- नेपालमा शिक्षा र समावेशिता (*Education and Inclusion in Nepal*)
- नेपालमा बालबालिकाको अवस्था (*The Status of Children in Nepal*)

३. विषयगत प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त सारसङ्क्षेप:

प्रतिवेदन १: नेपालमा शिक्षा र समावेशिता
(*Education and Inclusion in Nepal*)

यस प्रतिवेदनका प्रमुख प्राप्ति देहायानुसार रहेका छन्:

- शिक्षा व्यक्ति र समाजको समग्र उन्नतिको आधार हो। पूर्वबाल विकासले संज्ञानात्मक, सामाजिक र भावनात्मक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का तथ्याङ्कमा आधारित यस प्रतिवेदनले विद्यालयमा उपस्थिति, विद्यालयमा बिताएका वर्ष र साक्षरता गरी तीन प्रमुख आयाममार्फत नेपालको शैक्षिक प्रगति र विद्यमान असमानताको समग्र चित्र प्रस्तुत गरेको छ।

- वि.सं. २००७ पछि नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा उल्लेखनीय विस्तार भएको छ। २०१५ को संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा सुनिश्चित गरेपछि निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा, विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०७९—२०८८), खाजा कार्यक्रम तथा लक्षित छात्रवृत्तिजस्ता नीतिगत पहलले विद्यालय उपस्थितिदर र सिकाइका नतिजामा सुधार ल्याएका छन्, विशेषगरी पछाडि परेका समुदायका लागि।
- विद्यालय छनोटमा लैङ्गिक प्रभाव स्पष्ट देखिन्छ। निजी (संस्थागत) विद्यालयमा छात्रहरूको हिस्सा छात्राहरूको तुलनामा बढी रहेको छ। निजी र सामुदायिक विद्यालयको गुणस्तरमा फरक छ भन्ने आम धारणाका कारण छोरा—छोरीबिच भर्नामा असमानता देखिएको छ, जसले दीर्घकालीन शैक्षिक अवसरमा प्रभाव पारेको छ।
- पाँच वर्षको उमेरपछि विद्यालय जाने दर उच्च भए पनि माध्यमिक तहपछि विद्यालयमा उपस्थितिदर तीव्र रूपमा घटेको देखिन्छ। १५—१९ वर्ष उमेर समूहका प्रत्येक चारमध्ये एकजना विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका छन्। छात्राहरूको हकमा यो समस्या अझ गहिरो देखिन्छ।
- राष्ट्रियस्तरमा ५—१७ वर्ष उमेर समूहका करिब १० प्रतिशत अर्थात् ७ लाख ७० हजार बालबालिका विद्यालयबाहिर रहेका छन्। तीमध्ये करिब आधा कहिल्यै विद्यालय नगएका छन् भने आधा विद्यालय छोडेका छन्। यस्तो अवस्था विकट भूगोल, न्यून आयस्तर र सीमान्तकृत समुदायमा बढी देखिन्छ।
- विद्यालयबाहिर रहने जोखिम प्रारम्भिक उमेर (५ वर्ष) र माध्यमिक तहमा प्रवेश गर्ने उमेर (१०—१४ वर्ष) मा उच्च रहेको छ। विशेषगरी कक्षा ५ पछिका वर्षहरूमा विद्यालय छोड्ने प्रवृत्ति उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखिन्छ।
- प्रादेशिक रूपमा मधेस प्रदेशमा कहिल्यै विद्यालय नगएका बालबालिकाको हिस्सा ६० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ, जबकि गण्डकी प्रदेशमा किशोरावस्थामुनिका विद्यालयबाहिरका बालबालिकाको अनुपात ५ प्रतिशतभन्दा कम रहेको छ।
- जातजातिगत रूपमा मधेसी जाति, मधेसी दलित तथा धार्मिक र भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका करिब तीनचौँथाइ बालबालिका कहिल्यै विद्यालय नगएका समूहमा पर्दछन्। यसको विपरीत, पहाडी जातजाति र पहाडी जनजातिमा विद्यालयबाहिर रहने बालबालिकाको सङ्ख्या न्यून देखिन्छ।
- सम्पन्नताको स्तर विद्यालय उपस्थितिको प्रमुख निर्धारक बनेको छ। सम्पन्नताको तल्लो पञ्चांशका करिब ४५ प्रतिशत बालबालिका विद्यालयबाहिर रहेका छन् भने माथिल्लो पञ्चांशमा यो अनुपात केवल ३ प्रतिशत मात्र रहेको छ।
- औसत विद्यालय अध्ययन वर्षमा सुधार आएको छ। जातजाति, सम्पन्नता र लैङ्गिक आधारमा विषमता अद्यापि कायमै रहेको छ। मधेसी दलित, धार्मिक तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यक र महिलाको हकमा औसत अध्ययन वर्ष अझै कम देखिन्छ।
- शिक्षामा लैङ्गिक समतामा पछिल्ला पुस्तामा उल्लेखनीय सुधार आएको छ। कतिपय प्रदेशमा नयाँ पुस्तामाझ विद्यालय तहको लैङ्गिक समता सूचक लगभग बराबरीको तहमा पुगेको छ।

- उच्च शिक्षामा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति मुख्यतया चार सङ्घाय 'शिक्षा, व्यवस्थापन, मानविकी/सामाजिकशास्त्र तथा विज्ञान तथा प्रविधिमा केन्द्रित रहेको छ। करिब एकतिहाइ विद्यार्थी शिक्षा सङ्घायमै रहेका छन्, यद्यपि यस क्षेत्रको आर्थिक योगदान सीमित देखिन्छ।
- विषय छनोटमा जातजाति, लैङ्गिक, क्षेत्रीय र सम्पन्नताको तहको प्रभाव देखिएको छ, जसले भविष्यको श्रमबजारमा असन्तुलन सिर्जना गर्ने जोखिम औल्याएको छ।
- पाँच वर्षभन्दा माथिका व्यक्तिको साक्षरतादर ७६.२ प्रतिशत रहेको छ। पुरुष साक्षरता ८३.६ प्रतिशत र महिला साक्षरता ६९.४ प्रतिशत रहेको छ। यसले करिब १८ प्रतिशत विन्दुको लैङ्गिक अन्तर देखाउँछ।
- वि.सं. २०६८ देखि २०७८ सम्म महिलाको साक्षरतामा १६ प्रतिशत विन्दुको वृद्धि भएको छ। १८ वर्षमुनिका बालबालिकामा साक्षरतादर लगभग शतप्रतिशत (९९ प्रतिशत) पुगेको छ, जसले पुस्तान्तरगत सुधार स्पष्ट गर्दछ।
- प्रादेशिक रूपमा बागमती र गण्डकी प्रदेशको साक्षरतादर करिब ९५ प्रतिशत रहेको छ भने मधेस प्रदेशमा यो ६६ प्रतिशत मात्र रहेको छ। महिला—पुरुष समता सूचक बागमतीमा ०.८२ छ भने मधेसमा ०.६३ मात्र रहेको छ।
- जातजातिगत रूपमा मधेसी दलित, मधेसी जाति र धार्मिक तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका करिब ७५ प्रतिशत प्रौढले कहिल्यै विद्यालय नगएको देखिन्छ। किशोरकिशोरी समूहमा सबै जातिको साक्षरतादर ९८ प्रतिशतभन्दा माथि भए पनि मधेसी दलितको भने करिब ८० प्रतिशत मात्र रहेको छ।
- सम्पन्नताको तहअनुसार साक्षरतामा ठूलो अन्तर देखिन्छ। तल्लो पञ्चांश र माथिल्लो पञ्चांशबिच पुरुषतर्फ ३५ प्रतिशत विन्दु र महिलातर्फ ४२ प्रतिशत विन्दुको अन्तर रहेको छ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये बौद्धिक अपाङ्गता र अटिजम् भएका प्रौढहरूको साक्षरतादर सबैभन्दा न्यून रहेको छ। यद्यपि, इन्द्रियजन्य अपाङ्गता भएका र नभएका व्यक्तिबीचको अन्तर क्रमशः घट्टदै गएको छ।
- घरपरिवार तहमा साक्षरताको विश्लेषण गर्दा मधेस प्रदेशमा १३.४ प्रतिशत घरपरिवारमा कुनै पनि सदस्य साक्षर नभएको देखिन्छ। मधेसका दलित समुदायमा यस्तो घरपरिवारको अनुपात २३ प्रतिशत पुगेको छ।
- समग्रमा प्रदेश र सम्पन्नताको आधारमा शिक्षा र साक्षरताको समता सूचक ०.९ नजिक पुगेको छ। तर, जातजातिगत समता सूचक ०.८ मात्र रहेको छ, जसले सामाजिक पृष्ठभूमि अझै पनि शैक्षिक समानताको प्रमुख बाधक रहेको सङ्केत गर्दछ।

प्रतिवेदन २: नेपालमा बालबालिकाको अवस्था (The Status of Children in Nepal)

यस प्रतिवेदनका प्रमुख प्राप्ति देहायानुसार रहेका छन्:

- राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का तथ्याङ्कमा आधारित यस प्रतिवेदनले नेपालका बालबालिकाको अवस्था जनसाङ्ख्यिक संरचना, शिक्षा, स्वास्थ्य, संरक्षण, बसाइँसराइ, अपाङ्गता तथा समग्र जीवनस्तरका बहुआयामिक पक्षबाट विश्लेषण गरेको छ। समग्रमा बालबालिकाको अवस्था सुधारोन्मुख देखिए पनि प्रादेशिक, सामाजिक र आर्थिक आधारमा गहिरो असमानता कायमै रहेको तथ्य प्रतिवेदनले उजागर गरेको छ।
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा कुल ९८ लाख ६९ हजार ५८३ जना बालबालिका रहेका छन् जुन कुल जनसङ्ख्याको ३४ प्रतिशत हो। वि.सं. २०५८ मा ४६ प्रतिशत रहेको बालबालिकाको अनुपात वि.सं. २०७८ सम्म आइपुग्दा निरन्तर घट्दै आएको छ। वि.सं. २१०८ सम्ममा बालबालिकाको हिस्सा २२ प्रतिशतमा सीमित हुने प्रक्षेपण गरिएको छ।
- प्रदेशगत रूपमा बालबालिकाको वितरण असमान रहेको देखिन्छ। मधेस र लुम्बिनी प्रदेशमा बालबालिकाको उपस्थिति अन्य प्रदेशको तुलनामा उच्च रहेको छ। फलस्वरूप ती प्रदेशमा शिक्षा, स्वास्थ्य र संरक्षण सेवामाथि थप दबाव परेको अवस्था छ।
- करिब ७१ प्रतिशत घरपरिवारमा कम्तीमा एकजना बालबालिका रहेका छन्। कर्णाली प्रदेशमा यस्तो घरपरिवारको अनुपात सबैभन्दा उच्च (८१%) र बागमती प्रदेशमा सबैभन्दा न्यून (६२%) रहेको छ। करिब २९ प्रतिशत घरपरिवारमा बालबालिका नै नरहेको देखिन्छ, जुन अनुपात बागमती र गण्डकी प्रदेशमा तुलनात्मक रूपमा बढी छ।
- कुल बालबालिकामध्ये मधेस प्रदेशको हिस्सा २४ प्रतिशत रहेको छ भने कर्णाली र गण्डकी प्रदेशमा प्रत्येकको हिस्सा ७ प्रतिशत मात्र रहेको छ। मधेस प्रदेशमा प्रतिपरिवार औसत २.१ जना बालबालिका रहेका छन् भने राष्ट्रिय औसत १.५ र बागमती प्रदेशमा १.१ मात्र रहेको छ।
- कुल बालबालिकामध्ये ५३ प्रतिशत ०-९ वर्ष उमेर समूहका रहेका छन्। साथै, करिब ४५ प्रतिशत बालबालिका सम्पन्नताको तल्लो दुई पञ्चांशमा पर्ने परिवारमा बसोबास गरिरहेका छन्, जसले उनीहरू उच्च जोखिमजन्य अवस्थामा रहेको सङ्केत गर्दछ।
- केटा-केटी अनुपातमा प्रादेशिक असन्तुलन देखिन्छ। कोशी प्रदेशमा प्रति १०० केटामा ८३ केटी मात्र रहेका छन्। १६-१७ वर्ष उमेर समूहमा कर्णाली प्रदेशमा केटी-केटाको अनुपात १०९ पुगेको देखिनुले उक्त उमेर समूहमा केटाको मृत्युदर तुलनात्मक रूपमा उच्च रहेको संकेत गर्दछ।

- बाल संरक्षणका दृष्टिले बालविवाह, आर्थिक रूपमा सक्रिय बालबालिका तथा जोखिमयुक्त बसोबास प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। १६—१७ वर्ष उमेर समूहका ५ प्रतिशत बालबालिकाको विवाह भइसकेको छ। कर्णाली प्रदेशमा यो दर ९ प्रतिशत रहेको छ भने बागमती प्रदेशमा सबैभन्दा न्यून ३ प्रतिशत मात्र रहेको छ।
- विवाहित किशोरीमध्ये २६ प्रतिशत गर्भवती रहेको अवस्था देखिन्छ। विवाहित बालबालिकामध्ये केवल ३७ प्रतिशत मात्र हाल विद्यालय गइरहेका छन्, जबकि अविवाहित बालबालिकामध्ये ८९ प्रतिशत विद्यालयमा अध्ययनरत रहेका छन्। विवाहित बालबालिकामध्ये ५२ प्रतिशतले विद्यालय छाडिसकेका छन्।
- विवाहित बालबालिकामध्ये ६१ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेका छन्। आर्थिक रूपमा सक्रिय बालबालिकामा बालविवाहको दर आर्थिक रूपमा निष्क्रिय बालबालिकाको तुलनामा तीनगुणा बढी रहेको देखिन्छ।
- दशदेखि १७ वर्ष उमेर समूहका ३२ प्रतिशत बालबालिका आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेका छन्। तीमध्ये ३३ प्रतिशत १४ वर्षभन्दा कम उमेरका छन्। कर्णाली प्रदेशमा आर्थिक रूपमा सक्रिय बालबालिकाको अनुपात सबैभन्दा उच्च (४०%) रहेको छ। काम गरिरहेका चारमध्ये तीन बालबालिका सम्पन्नताको तल्लो दुई पञ्चांशमा पर्ने परिवारबाट आएका छन्।
- नेपालमा ३१,५१२ (०.५%) घरपरिवारका परिवारमुली बालबालिका रहेका छन्। तीमध्ये ६१ प्रतिशत १६—१७ वर्ष उमेर समूहका छन् र ४२ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेका छन्।
- कुल बालबालिकामध्ये १ प्रतिशतमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको छ। कर्णाली प्रदेशमा यस्तो अनुपात २ प्रतिशत र मधेस प्रदेशमा ०.९ प्रतिशत रहेको छ। अपाङ्गता भएका बालबालिकामध्ये ३६ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेका छन्।
- जनगणना २०७८ का समयमा करिब एकचौथाइ बालबालिकाको जन्मदर्ता नभएको देखिएको छ। कर्णाली (८७%) र सुदूरपश्चिम (८३%) प्रदेशमा जन्मदर्ताको दर तुलनात्मक रूपमा उच्च रहेको छ, जसको कारण बालबालिका लक्षित अनुदान कार्यक्रम हुन सक्ने देखिन्छ।
- अधिकांश बालबालिका (७७.९%) आमा र बाबु दुवैसँग बसोबास गरिरहेका छन्। आमासँग मात्र बस्ने बालबालिकाको हिस्सा १७ प्रतिशत र बाबुसँग मात्र बस्ने बालबालिकाको हिस्सा १ प्रतिशत मात्र रहेको छ।
- बालबालिकाको आन्तरिक बसाइँसराइ दर १२ प्रतिशत रहेको छ। बागमती प्रदेशमा यो दर सबैभन्दा उच्च (१३%) र मधेस प्रदेशमा सबैभन्दा न्यून (१०%) रहेको छ। बसाइँसराइ गरेका बालबालिकामध्ये ६६ प्रतिशत अर्धसहरी क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका छन्।
- बसाइँसराइ गरेका बालबालिकामध्ये ६९ प्रतिशत सम्पन्नताको शीर्ष दुई पञ्चांशमा पर्ने परिवारका छन्। आर्थिक रूपमा सक्रिय अधिकांश बालबालिकामा बसाइँसराइको प्रवृत्ति देखिएको छैन।

- औसतमा ९० प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिका हाल विद्यालयमा गइरहेका छन्। मधेस प्रदेशमा यो दर ८१ प्रतिशत मात्र रहेको छ। कुल ६ प्रतिशत बालबालिका निरक्षर रहेका छन् भने मधेस प्रदेशमा निरक्षरताको अनुपात १४ प्रतिशत पुगेको छ।
- सम्पन्नताको तल्लो पञ्चांशका परिवारका केवल ११ प्रतिशत बालबालिकाले माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन्, जबकि सम्पन्नताको शीर्ष पञ्चांशमा यो अनुपात २२ प्रतिशत रहेको छ।
- स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा प्रादेशिक असमानता देखिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्रहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा कम रहेको छ। सन्दर्भ अवधिमा कुल १५,८६८ बालबालिकाको मृत्यु भएको देखिन्छ, जसको प्रमुख कारण नसर्ने प्रकृतिका रोग, दुर्घटना तथा आत्महत्या रहेका छन्।
- आत्महत्याजन्य मृत्यु बालिकामाझ ६ प्रतिशत र बालकमाझ ३ प्रतिशत रहेको छ। गण्डकी प्रदेशमा आत्महत्याको दर सबैभन्दा उच्च (४%) रहेको छ।
- सीमित सूचकका आधारमा तयार गरिएको बाल अवस्था सूचकाङ्क (CSI)को राष्ट्रिय औसत ०.७२ रहेको छ। बागमती प्रदेश ०.७९ अङ्कसहित शीर्ष स्थानमा रहेको छ भने कर्णाली प्रदेश ०.६० अङ्कसहित अन्तिम स्थानमा रहेको छ।

समग्रमा, जनगणना २०७८ का नतिजाले नेपालमा बालबालिकाको जनसङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको, तर बालविवाह, गरिबी, आर्थिक सक्रियता, बसाइँसराइ र मानसिक स्वास्थ्यजस्ता विषयहरूले अझै गम्भीर चुनौती सिर्जना गरिरहेको स्पष्ट पारेको छ। यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि लक्षित, समावेशी र प्रभावकारी नीतिगत हस्तक्षेप अपरिहार्य रहेको प्रतिवेदनले निष्कर्ष निकालेको छ।

आज प्रकाशित यी दुई ओटा प्रतिवेदनले नेपालमा शिक्षा र समावेशीता तथा बालबालिकासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूलाई उजागर गरेका छन्। जुन राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीयस्तरमा नीति निर्माणका लागि महत्वपूर्ण मार्गदर्शन प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

श्री ढुण्डिराज लामिछाने
उपप्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी तथा प्रवक्ता
मोबाइल नं.: ९८४१४१४३१२

थप जानकारीको लागि सम्पर्क:

श्री राजन सिलवाल, निर्देशक (जनसङ्ख्या शाखा) मोबाइल नं.: ९८४१३३४४९६

विनोदशरण आचार्य, निर्देशक (जनसङ्ख्या शाखा) मोबाइल नं.: ९८४९२८९७८७

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

थापाथली, काठमाडौं

मिति: २०८२ पौष २९ गते, मङ्गलवार

E-mail: info@nsonepal.gov.np, Website: www.nsonepal.gov.np

E-mail: popcen@nsonepal.gov.np, Website: www.censusnepal.cbs.gov.np